

שיחור מצרים ושור אשר על-פני מצרים

נדב נאמן

במסגרת מאמר קודם ('נחל מצרים והמדיניות האשורית באיזור הגבול עם מצרים'; להלן נחל מצרים), ניסיתי להראות כי את נחל מצרים, הנזכר במקרא ובמקורות האשוריים, יש לזהות עם נחל הבשור הנשפך אל הים ליד תל אל-עג'ול מדרום לעזה; וכי הזיהוי נחל מצרים=ואדי אל-עריש, הנשען על מסורת שראשיתה אינה מאוחרת מן התקופה ההלניסטית, הוא פרי השתכחות המסורת הקדומה בסוף ימי בית ראשון והיווצרות מצב יישובי חדש בצפון סיני שהחל בתקופה הפרסית.¹ מאחר שהמדיניות האשורית בדרומה של פלשת עמדה במוקד הדיון הקודם, לא ניתן היה לבחון באותה מסגרת את כלל הנתונים המקראיים הנוגעים לגבול הארץ בדרום. מאמר זה בא להשלים את החסר, ובמסגרתו נבחן באופן מפורט מספר מקומות הקשורים עם גבולה הדרומי של הארץ, תוך נסיון להשיב על השאלה, כמה תפיסות בדבר גבול ארץ-ישראל עם מצרים מצטיירות מתוך החומר המקראי. כדי לענות על שאלה זו יש לברר קודם כל את מקומו של שיחור (מצרים) הנזכר פעמיים במקרא בזיקה לגבולה הדרומי של הארץ, ולכך יוקדש חלקו הראשון של המאמר. קביעת מקומו של 'השיחור אשר על-פני מצרים' (יהו' יג 3) קשורה קשר הדוק עם בעיה שניה: מקומה של 'שור אשר על-פני מצרים' (ברא' כה 18; שמ"א טו 7), ולכך יוקדש חלקו השני של המאמר. בסיום תובאנה תוספות והשלמות לבעיות טופוגרפיות ולשוניות אחדות בהן עסקנו במסגרת המאמר הקודם.

א) שיחור מצרים וגבולה הדרומי של הארץ המובטחת

המלה 'שיחור' מופיעה בשלושה כתיבים שונים במקרא: שחר (ישע' כג 3); שחור (ירמ' ב 18); שיחור (יהו' יג 3; יט 26; דה"א יג 5). כבר מראשית המחקר המודרני התברר שמדובר במלה ממוצא מצרי, ש-ח, שמשמעותה 'מימי (האל) חר (=הורוס)'. בתעודות מצריות בא השם ש-ח ככינוי למקווי מים הנמצאים במקומות שונים, וחוקרים הצביעו על תעודות שבהן מציינת מלה

זו את הזרוע הפלוסית של הנילוס או אגמים בצפון-מזרח הדלתה.² אין זה מענייננו להיכנס לעבי הקורה בשאלה זו, ונסתפק רק בהדגשת העובדה כי לפסוקים המקראיים המזכירים את שיחור (מצרים) היתה השפעה לא מבוטלת על הדיון בתעודות המצריות, שהרי השיחור, המתווה את גבולה הדרומי של כנען עם מצרים לפי יהו' יג 3 ודה"א יג 5, בהכרח זהה עם הזרוע המזרחית ביותר של הנילוס ולא עם הנילוס עצמו.³

לגבי שתיים מן המובאות המקראיות לא נפלגו המפרשים מעולם. ירמ' ב 18: "ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר". השיחור בפסוק זה הוא בלי ספק הנילוס, המופיע כבן-זוג לפרת (השווה ברא' טו 18). בישע' כג 3 מופיעה התקבולת "זרע שחר קציר יאור", המכוונת בלי ספק לנילוס. בשלוש המובאות האחרות, לעומת זאת, נפלגו לעתים החוקרים, ולפני שניגש לבחון אותן יש להדגיש כי תדיר נחשבו שתי המובאות שציטטנו (נוסף כמובן לאטימולוגיה המצרית) כראיה לכך שהשיחור מציין גם במובאות האחרות את אחת הזרועות של הנילוס.⁴

ביהו' יג 3 מתוארים תחומיה של 'הארץ הנשארית' בדרום במלים "מן השיחור אשר על פני מצרים ועד גבול עקרון צפונה". כבר בפירוש של דילמן (משנת 1886) לפסוק זה באה לביטוי כל הפרובלמטיקה עליה נחלקו חוקרים מאז. לפיכך נביא כאן תרגום מדבריו:

"השיחור מציין בישע' כג 3 וירמ' ב 18 בלי ספק את הנילוס או זרוע של הנילוס, ולכן אינו יכול להיות כאן לא ואדי אל-עריש (= נחל מצרים), המתווה ב A (במד' לד 5; יהו' טו 4, 47) את גבולה הדרומי של הארץ, וגם לא הנילוס עצמו, מאחר שהוא איננו שוכן על פני מצרים (ראה ברא' כה 18; שמ"א טו 7), אלא רק את הזרוע המזרחית ביותר של הנילוס".⁵

ניתן לקבוע, כי האטימולוגיה המצרית וההשוואה לפסוקים מישע' וירמ' הן שהניעו את רוב המפרשים לאתר את השיחור הנזכר בפסוק זה בגבולה המזרחי של מצרים, אף כי נמצאו גם חוקרים אשר זיהו אותו עם נחל מצרים = ואדי אל-עריש.⁶ אבל כבר א"ד מאייר הצביע על הקושי העיקרי הנוצר עקב הזיהוי של השיחור בגבול מצרים: כל צפון-מערב סיני ייחשב אז על ארץ כנען.⁷ נוסף לכך יש לזכור כי התחום המכונה "הארץ הנשארית" (יהו' יג 2-6) נמצא בהתאמה מלאה למערכת הגבולות של ארץ כנען המובטחת בצפון ובמזרח כאחד.⁸ והנה דווקא בדרום הארץ ימצא לפתע הגבול חורג ממסגרת זו ויכלול גם את כל צפון סיני בתחומי כנען. קלאי ניסה להסמך גבול חריג זה על התפיסה המצרית אשר ראתה בסי' את קצה גבולה של מצרים,⁹ וראוי לברר השקפה זו לפרטיה.

תחילה יש לחזור ולהתעכב על משמעות המושג 'ארץ כנען' במקרא. במאמר

קודם עמדנו על כך שבמזרח משקף גבולה של כנען בראש וראשונה את המציאות הישובית של התקופה הכנענית המאוחרת,¹⁰ וכי למשולש הטריטוריאלי שבקודקודו נמצאת קדש־ברנע אין ולא כלום עם ארץ כנען ההיסטורית, שגבולה התמשך מים המלח לנחל הבשור (ראה דיון משלים בשאלה זו בהמשך המאמר). ביחס לגבול הצפוני עמד מזר על כך שהוא משקף את תחומיה של הפרובינציה כנען בשלהי תקופת השלטון המצרי במאה ה־17 לפסה"נ.¹¹ ואולם ההיקף הזה בצפון ידוע אף קודם לכן, והוא בא כבר לביטוי במסעות אמנחותפ ב ובארכיון התעודות מעמארנה. לא מן הנמנע כי אותו היקף טריטוריאלי משתקף כבר בקבוצה המאוחרת של כתבי המארות, המתוארכת לערך למחצית הראשונה של המאה ה־18 לפסה"נ.¹² יש אף לזכור את השוני הדיאלקטי במעתק של $O < A$ המבדיל בין אזורי כנען ו"אמורו" במחצית השניה של האלף השני לפסה"נ ואולי אף קודם לכן.¹³ לפיכך יש לקבוע כי המושג המקראי 'כנען' איננו רק פרי השתקפות סטואציה פוליטית מסוימת בשלהי המאה ה־17 כפי שהציע מזר, אלא שורשיו נעוצים במציאות הישובית והתרבותית של התקופה הכנענית המאוחרת, ואולי אף במציאות ההיסטורית של פרק־זמן קדומים יותר. את התפיסה המושרשת הזאת של ארץ כנען לגבולותיה קיבלו שבטי ישראל דווקא מן האוכלוסיה הכנענית שקדמה להם בארץ ולא מן השלטון המצרי. יתר־על־כן, נקודת המבט המצרית, לפיה נחשב היה הנילוס או גבול האיסתמוס לגבולה המזרחי של מצרים בעוד שחצי האי סיני נכלל בתחומי אסיה, היתה זרה לגמרי לתושבי כנען ובאותה מידה גם לשבטי ישראל יורשיהם. מנקודת מבטם של תושבי ארץ־ישראל נחשב קצה גבול הישוב העירוני בדרום לגבולה הדרומי של ארצם. סיני נמנית איפוא עם תחום מצרים מנקודת מבט צפונית ועם תחום אסיה מנקודת מבט דרומית.

בכתובות מצריות אחדות מימי הממלכה החדשה באה לביטוי השקפה נוספת, לפיה עבר גבולה הדרומי של ארץ כנען בקו נחל הבשור (ראה: נחל מצרים, עמ' 145–146). התפתחות זו בהשקפה המצרית היא פרי המגע ההדוק שהיה למצרים עם כנען באלף השני לפסה"נ, ושבעקבותיו למדו הם להכיר כי חצי האי סיני חורג לגמרי מגבולות הארץ. לפיכך ניתן להצביע על מציאותן של שתי תפיסות שונות (אך לא סותרות!) שרווחו במצרים בתקופת הממלכה החדשה: (א) התפיסה המסורתית, לפיה נחשב חצי האי סיני על תחום אסיה; (ב) כנען בתור הארץ הנושבת שגבולה עבר מדרום לעזה, וסיני, כפועל יוצא מזה, כמעין איזור ביניים בינה לבין מצרים.

המסקנה העולה מן הדיון היא ברורה: יש לדחות את הנסיון להסמך את הכללת סיני במערך הגבולות של ארץ כנען אל תפיסת הגבולות המצרית, שהרי מעיקרה זוהי תפיסה אגיפטו־צנטרית ואין בה כדי ללמד על השקפות שרווחו אז

ככנען גופה. יתר-על-כן, עצם הכללת חצי האי סיני בתוך גבולות ארץ כנען, כפועל יוצא מן הזיהוי של השיחור עם השלוחות המזרחיות של הנילוס, נראית מוקשית עד מאד, ומוטב לנסות ולבקש פתרון בכיוון אחר.

במאמר מוסגר יש להוסיף כי קיימת גם מערכת גבולות המקיפה שטח רחב יותר מתחומה של ארץ כנען, וזהו גבול האבות, שהשתרע "מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת"¹⁴. ואולם יש להדגיש כי אין כאן גבול המותווה באופן מדויק, בדומה לגבולה של ארץ כנען, אלא מדובר דווקא בדגם כולל מן הטיפוס של מ... עד... בשום פנים אין לקבל את ההשערה שמשתקף כאן בכל היקפו תחום השלטון המצרי מימי הממלכה החדשה,¹⁵ ולו רק מפני העובדה שמצרים כלל לא שלטה במרחב זה אלא זמן קצר, בראשית ימי השושלת ה"ח. ובכלל מוטב לוותר על הנסיון לבקש בהיסטוריוגרפיה המצרית מודלים לדפוסים היסטוריוגרפיים המופיעים במקרא. נראה כי הדגם המכסימליסטי האמור צמח רק בתקופה מאוחרת למדי, עת נכנס לשימוש המונח 'עבר הנהר' בעקבות איחוד הסהר הפורה כולו תחת שלטונה של האימפריה האשורית בשליש האחרון של המאה השמינית לפסה"נ.¹⁶ לאור זאת ניתן לקבוע כי שלושה מערכי גבול עיקריים באים לביטוי במקרא. (א) גבולה של ארץ כנען, המשקף את נקודת מבטם של תושבי הארץ כפי שהכירום שבטי ישראל בתקופת התנחלותם. בכיוון צפון זהו גבולה של ארץ כנען עם גבולות האימפריה של דוד ושלמה, כולל הממלכות הוואסליות שהיו כפופות להם; (ב) מערכת גבולות שבטי ישראל, המשקפת את היקפה של ממלכת ישראל בימי דוד ושלמה בלא הממלכות הוואסליות. הפער שבין שתי מערכות הגבול בא לביטוי בתיאור תחומי הארץ הנשארת (יהו' יג 2-6);¹⁷ (ג) 'גבול האבות' הדוטרונומיסטי, המגלם הבטחה לקץ הימים להרחיב את גבולות ממלכת ישראל לקצה תחומי של "עבר הנהר", מהנילוס ועד הפרת.

נשוב עתה לדיון במושג 'שיחור' בשתי המובאות הנותרות. המפרשים נטו בדרך כלל לראות בציון 'שיחור מצרים' בדה"א יג 5 את נחל מצרים המקראי, וזאת על שום ההשוואה בין האמור בפסוק זה: 'ויקהל דוד את כל ישראל מן שיחור מצרים ועד לבוא חמת' עם הכתוב במל"א ח 65 (=דה"ב ז 8): 'ויעש שלמה בעת ההיא את החג וכל ישראל עמו קהל גדול מלבוא חמת עד נחל מצרים'. בנסיון להסביר את המשמעות המיוחדת של 'שיחור' בפסוק זה הציע נות כי הוא משמש כאן "בשימוש לשוני מלומד בלתי מדויק, בתור כינוי"¹⁸; דעה שקיבלה גם חוקרים אחרים.¹⁹

ביהו' יט 26 נאמר על גבול שבט אשר "ופגע בכרמל הימה ובשיחור לבנת". תרגום השבעים וכן אבסביוס הבינו את השמות שיחור ולבנת כמכוונים לשני מקומות נפרדים; ואולם במחקר מודרני נתקבל נוסח המסורה ללא עוררין.²⁰

ברושי הציע כי "המלה שיחור... משמשת לציין את הנילוס או אחת הזרועות שלו, ובהוראה מושאלת נחל או נהר בכלל. וככל הנראה משמעות הצירוף שיחור לבנת היא מעין מי לבנת או נהר לבנת".²¹ למרבה הפליאה לא הובא בדרך כלל הצירוף 'שיחור לבנת' בחשבון בעת הדיון בצירוף האחר הנזכר במקרא, 'שיחור מצרים'.²²

דומה כי מתוך הדיון מצטיירת התמונה הבאה: אין ספק כי מקורה של המלה 'שיחור' הוא מן המצרית וכי במשמעות זו היא אף מופיעה בשני הפסוקים הלוקחים מן הנבואה. ואולם בשלב מסוים יצא מונח זה ממשמעותו הראשונה והפך לכינוי כללי במשמעות של 'נחל', ובהוראה זו הוא אף מופיע בכל שלוש המובאות המקראיות המדברות בהתווית גבול. על התפתחות סמנטית דומה ניתן להצביע גם במלה 'אור', אף הוא ציון לנילוס המופיע פעמים כשם־עצם כללי במשמעות של 'נהר'.²³

השמטת זרוע הנילוס מתוך מערכת הגבולות של ארץ כנען המובטחת מאפשרת לנו להציע את התמונה הבאה: שני קווי גבול, העומדים בזיקה הדוקה זה לזה, מצויים במקרא ביחס לדרום הארץ. האחד הוא גבולה של ארץ כנען ההיסטורית, העוקב אחר שולי היישוב העירוני בדרום הארץ ונמשך לערך מים המלח אל נחל הבשור = נחל מצרים. ואילו הגבול האחר, הקשור בו ישירות, מצרף לתחום זה גם את קדש־ברנע על המדבריות שמסביבה. במאמר קודם ניסיתי להסביר את הכללת קדש בתיאור הגבול על שום מקומה החשוב בהיסטוריה הקדומה של שבטי ישראל; ואולם דומה שניתן להציע הסבר מקיף יותר. בתקופת המלוכה המאוחדת נכבש איזור קדש, צורף לתחומי הממלכה, ואף הוקמה בו מצודה ישראלית.²⁴ מצודה זו היתה מבודדת למדי, מרוחקת משולי היישוב הישראלי בדרום, והיא נועדה להגן על מקורות המים הסמוכים לה ואולי אף על דרך השיירות שהוליכה מאיזור החוף אל אילת (בדומה למרכז בכונתילת עג'רוד בתקופה מאוחרת יותר). נראה כי נוכח מקומה של קדש בזיכרון ההיסטורי, ומשום היותה קצה גבול השלטון הישראלי בהווה, צירף אותה ההיסטוריוגרף הישראלי לתוך תחומה של כנען ההיסטורית. כמו כן יש לזכור כי בעוד שבצפון ובמזרח קיים הבדל ברור בין גבולות ארץ כנען לגבולות שבטי ישראל הרי בדרום גבולם זהה, ובמסגרת נחלות השבטים אף נכלל במפתיע חוף פלשת אשר לא סופח מעולם לתחומי ממלכת ישראל. לפיכך מסתבר כי בתיאור הגבול הדרומי מוזגו יחד שתי מערכות גבול שבמקורן היו זרות זו לזו, וכך נוצר קו גבול הנראה לנו מוזר במקצת בהסתכלנו במפות. אלא שלא כך נראו פני הדברים לפני הזמן, שהרי הם תפסו שטח מתוך הסתכלות ביישובים, צירי דרכים וכיוונים. נראה כי הן הגבול המוליך מים המלח לקדש והן הגבול המוליך מקדש לנחל מצרים הותוו במקביל לצירי דרכים מדבריות

ידועות, כשציר הדרך העיקרי המוליך מקדש-ברנע אל נחל הבשור היה נחש גם לקו הגבול הדרומי-מערבי של ארץ כנען.

הגבול הישבי שהזכרנו (=גבולה הדרומי של ארץ כנען ההיסטורית) בא לביטוי ביחוד בברא' י 19: "ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה באכה סדמה ועמרה... עד לשע", וכן בשופ' ו 4: "וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה"; היינו, הם השחיתו את כל התחום המיושב. בכיוון ההפוך נזכר הגבול ביהו' י 41: "ויכם יהושע מקדש ברנע ועד עזה"; כלומר, מן הקצה הדרומי של כנען ועד גבול הישוב. גם בהתוויית תחומי שלטונו של שלמה (מל"א ה 4) נזכרת עזה כעיר הדרומית: "כי הוא רדה בכל עבר הנהר מתפסח ועד עזה". לכך שייך גם הכתוב במד' כא 1: "וישמע הכנעני מלך ערד ישב הנגב" (השווה במד' לג 40), המלמד כי ערד נחשבה על כנען, וזאת בהתאמה לברא' י 19. גם באר-שבע, המופיעה כעיר המרכזית בדרום הארץ בציון "מדן ועד באר-שבע", משתלבת היטב בתפיסה ישובית זו.²⁵ חבל הנגב היה נחשב לדרומי בין חבלי ארץ כנען, ואילו האיזור שמדרום לו, כולל קדש ברנע, נמנה כבר על אזורי המדבר (ברא' טז 7; כא 14; במד' יג 26; מל"א יט 3-4) ולפיכך נחשב כחורג מתחומי ארץ כנען הנושבת (ראה להלן).

גבולה הדרומי של הארץ המוכתרת בא לביטוי קודם כל במובאות המזכירות את נחל מצרים (במד' לד 4-5; יהו' טו 3-4, 47; מל"א ח 65; מל"ב כד 7; ישע' כז 12) ובגבול הקשור עמו המתואר ביחז' מז 19. נקודות ציון שונות על גבול זה שימשו את הסופרים בהיסטוריוגרפיה המקראית. במד' יג 21: "ויעלו ויתרו את הארץ ממדבר צן עד רחב לבא חמת". יהו' יא 17: "מן ההר החלק העלה שעיר ועד בעל גד בבקעת הלבנון". יהו' יב 7: "מבעל גד בבקעת הלבנון ועד ההר החלק העלה שעירה". שופ' א 36: "וגבול האמרי ממעלה עקרים מהסלע ומעלה".²⁶

תפיסת הגבולות במקרא איננה מכירה כמובן בקיומם של חללים גיאוגרפיים בין התחומים השונים. כך למשל נחלקת כל הארץ בין שבטי ישראל, וחלוקה זו אינה מכירה בפערים הקיימים בין נחלות השבטים, אף כי המציאות היתה כמובן שונה מאד. אם נישם תפיסה זו לגבי הגבול הדרומי של הארץ, הרי ניתן יהיה לקבוע כי האיזור שמדרום לנחל מצרים היה נחשב על מצרים (כפי שבמצרים היה נחשב האיזור שמזרח לקו האיסתמוס והזרוע המזרחית ביותר של הנילוס על אסיה); ומכאן גם מקור השם 'נחל מצרים' = הנחל המתווה את הגבול עם מצרים. יש לציין כי גם בתעודות האשוריות באה לביטוי אותה תפיסה עצמה, לפיה היה נחשב האיזור שמדרום לנחל מצרים על ארץ מצרים.²⁷ באופן זה יש לפרש גם את תיאור השיחור ביהו' יג 3 כשוכן "על-פני מצרים". אותו ביטוי עצמו, "על-פני מצרים", חוזר פעמיים בתיאור שור המקראית (ברא' כה 18;

שמ"א טו 7). התפיסה שהצגנו לעיל, לפיה נמצא גבול מצרים בצפון סיני וכמסקנה ממנה יש לבקש גם את 'שור אשר על-פני מצרים' בתחום זה, טרם הוצגה במחקר. על-כן יש לבחון שאלת מקומו של שור הנזכר במקרא בקפדנות.

ב) שור אשר על-פני מצרים

שבע פעמים נזכר הטופונים 'שור' במקרא, מהן פעם אחת בצירוף 'דרך שור' (ברא' טז 7) ופעם בצירוף 'מדבר שור' (שמ' טו 22). כבר בתרגומים הארמיים ניתרגם 'שור' כ"חגרא" (=מקום מוקף חומה) ונקשר אחר-כך עם איזור הלימס הרומאי בנגב.²⁸ 'שור' נתפרש מן הארמית 'שורא' במשמעות של 'חומה', ומלה זו חוזרת אמנם פעמיים בלשון השירה המקראית (ברא' מט 22; שמ"ב כב 30 = תהל' יח 30). מראשית המחקר המודרני נקשר שור המקראי עם שרשרת המצודות המצריות שהגנו על מצרים מפני פלישות מסיני ואשר כונתה בסיפור סינוקה בשם 'חומת המושל'. מדבר שור נקבע במרחב שממזרח לקו ביצורים זה, ואילו דרך שור אותרה בקו באר-שבע - חלצה - ניצנה - קסימה - ביר חסנה - ביר גפגפה - איסמעיליה, ומקובלת הדעה כי השם 'דרך שור' ניתן לה בהתאם למגמתה.²⁹

בפתח הדיון יש להעיר כי קשה למצוא צידוק לפירוש הרואה ב'שור' כינוי למערך של מצודות, פירוש שביסודו עומדת ההשוואה ללימס הרומאי. במקרא אין זכר למונח כולל מן הסוג הזה, וגם ה'חגרא' בכתובת שישק מציין אך ורק מצודות בודדות. דומה כי רק בתקופות מאוחרות החלו להשתמש במונח 'חגרא' כציון לקו של מצודות, וזאת כמובן בהשפעת התפיסה של לימס, שמוצאה מן המערב. את השם שור יש לפרש, בדומה לשמות דוגמת בצר, גדר, חצור ומגדל, כשם מקום. מכאן ההסבר להיעדר ה"א הידיעה בכל המובאות בהן הוא נזכר, כפי שהיינו מצפים, לו היה זה באמת שם-עצם פרטי בעל משמעות של כינוי המתיחס לטופוגרפיה.

בשתי מובאות, שמ"א טו 7; כז 8, נזכר 'שור' בתוך הקשר היסטורי ברור. בשמ"א טו מסופר על שאול כי פקד את העם בטלאים, היא טלם המקראית הנזכרת ביהו' טו 24, ומשם ערך מסע עד עיר עמלק, שלאחרונה הוצע לזהותה עם תל משוש (חר' אל-משאש).³⁰ לאחר שהיכה את עמלק 'מחווילה בואך שור אשר על-פני מצרים' הוא הציב בדרכו חזרה את מצבתו בכרמל, השוכנת בדרום יהודה. מקומה של חווילה זו איננו ידוע, אולם ההקשר הגיאוגרפי של הסיפור כולו מחייב לבקש אותה באיזור הנגב המזרחי ולא בצפון ערב.³¹ אותה הגדרת תחומים חוזרת גם בברא' כה, 18, והפעם בקשר לבני ישמעאל: "וישכנו מחווילה עד שור אשר על-פני מצרים".³²

את דבר הזיקה הקיימת בין קבוצות הנוודים בספר הדרומי של ארץ-ישראל סיכם י. אפעל במלים אלה: "הזיהויים הנ"ל של המדינים והעמלקים עם הישמעאלים, וכן החפיפה של תיאורי מרחב-התפוצה של הישמעאלים והעמלקים, מקרבים על הדעת את ההנחה שבתקופה מסוימת היו הישמעאלים איגוד השבטים העיקרי של הנוודים בדרום ארץ-ישראל; וכי לעתים כונו בשמם יחידות אחרות, שאפשר לא התייחסו עליהם ישירות. נראה שסופה של תקופה זו אינו אחרי אמצע מאה י' לפסה"נ בקירוב, שממנו ואילך לא בא עוד זכרם של הישמעאלים במקורות ההיסטוריוגרפיים והספרותיים שבמקרא".³³ בהמשך הדברים עוד נשוב לעיין במובאה זו, ולענייננו ניתן עתה לסכם, כי הגדרת התחומים 'מחילה ועד שור' באה לציין קצות תחום הנוודים בכיוון מזרח-מערב לאורך נחל באר-שבע ונחל הבשור, משני עברי הנתיב אשר שימש ציר מרכזי בנוודי קבוצות השבטים ששכנו אז בספר הדרומי של ארץ-ישראל. מזר עמד על כך שהתמונה האתנית והווי החיים המשתקפים בסיפורי האבות מתאימים בדרך כלל לסוף תקופת השופטים וראשית המלוכה בישראל,³⁴ השערה שיש בה כדי להסביר את הציון הזה הנזכר בשתי המובאות מבראשית ושמאל. גם האמור בבמד' יג 29 "עמלק יושב בארץ הנגב" תואם ידיעותינו על תחום הנוודים של קבוצות שבטים אלה.

על דוד מסופר כי בעת שבתו בצקלג פשט על קבוצות שבטים שבשכנותו (גשורי, גרזי ועמלקי) המתוארות כ"ישבות הארץ אשר מעולם בואך שורה ועד ארץ מצרים" (שמ"א כז 8).³⁵ מבחינת מבנהו דומה הפסוק לברא' י 19: "ויהי גבול הכנעני מצידן באכה גררה עד עזה", אבל אין הכתוב מרמז לאיזה מרוחות השמים הוא מכוון, שהרי אין כאן כיוון רדיפה דוגמת זה שבסיפור על שאול. עיקר הקושי לענייננו כרוך בפירוש הכתוב 'מעולם'. חוקרים אחדים הסתמכו על כתיב-יד של השבעים בהם כתוב 'מטלמשור', והציעו לתקן 'מטלם' במקום 'מעולם'.³⁶ אבל קשה לשער שישוּב בתחום ההתנחלות הישראלית יציין את קצה גבול מושבם של השבטים הנזכרים (במקום זה פקד שאול את צבאו, משמע שנכלל בתחום ישראל). הצעה אחרת היא לקרוא 'מעילם' כציון לשם מקום,³⁷ אבל אין לדעת דבר בבטחה. מסתבר כי דוד פשט לדרום-מערב פלשת, שם אמנם ישבו הגשורים לפי יהו' יג 2, ונמנע מלפגוע בנגב המזרחי שבו ישבו אז רוב קבוצות השבטים הישראליות (שמ"א כז 10-11).

בברא' כ 1 נאמר "ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר". לשם הבנת הכתוב יש להבהיר תחילה את המושג המקראי 'נגב'. אין ספק כי הנגב נחשב לדרומי בין החבלים הגיאוגרפיים של ארץ כנען וכי הוא נבדל באופן ברור מ'מדבר' בהיותו איזור שבו ניתן לגדל גידולי בעל בעוד שהמדבר שימש בעיקר למרעה.³⁸ תחום הנגב במקרא כלל בראש וראשונה את

אגני הניקוז של נחל באר-שבע ונחל הבשור על שלוחותיהם, והשאלה העיקרית שיש לדון בה היא, האם נמנתה גם קדש-ברנע עם תחום הנגב? כנגד הטענה שקדש-ברנע וגבול כנען בדרום הן שהיתוו את גבול הנגב במקרא,³⁹ ניתן להביא מובאות שונות המלמדות כי גבול הנגב עבר דרומה לבאר-שבע וכי קדש לא נכללה בתחומה.⁴⁰ עיון בכל המובאות בהן נזכר 'נגב' במקרא מלמד כי רק המובאה שלנו (ברא' כ 1) וכן קדש הנזכרת במסגרת מחוז הנגב (יהו' טו 23), הם העומדים למכשול בפני הגדרה גיאוגרפית זו. לפי הפירוש המקובל לברא' כ 1 ישב אז אברהם בתחום שבין קדש-ברנע למצרים, ומשתמע מכאן לכאורה שחבל הנגב השתרע הרחק דרומה.⁴¹ קושי זה נעלם כאשר מבינים כי המקומות נמנים בפסוק זה מדרום לצפון, וכי שור שוכנת צפונה לקדש, בציר הדרך המוליכה לגרר. מקומה של האחרונה נקבע על-ידי אלט בתחומי סאלטוס גראריטיקוס של התקופה הרומית-ביזאנטית, ואהרוני קבע את אתרה בתל הרור (תל אבו הורירה) הנמצא במערבו של נחל גרר (ואדי א-שריעה).⁴² האמור 'ארצה הנגב' בראשית הפסוק מתאר איפוא את מגמת הנסיעה, ובתוך תחומי הנגב מתגורר אברהם בגרר. הכתוב "ויסע משם", שבו פותח הפסוק ואשר פרשנים הרבו להתחבט בו, מוסב על ארץ מצרים, לשם ירד אברהם לפי המסופר בברא' יב, ולפנינו איפוא מסורת סיפורית מקבילה לפתוב בברא' יג 1 "ויעל אברהם ממצרים... הנגבה". לאור זאת ניתן להציע כי את שור הנזכרת בפסוק שלנו יש לבקש על ציר הדרך המקשרת את קדש-ברנע עם תל הרור (גרר).⁴³

אשר לקדש הנכללת במחוז הנגב (יהו' טו 23), אין ספק לדעתנו כי הדין עם אלט, אשר הציע להפריד בינה לבין קדש-ברנע בנימוק כי מחוז הנגב הגיע רק עד קצה גבול ישוב הקבע בדרום, לערך בשולי בקעת באר-שבע.⁴⁴ לא רק שרשימת ערי הנגב ביהו' טו 21-32 נחלקת באופן ברור לשתי קבוצות, מזרחית ומערבית, וקדש הנזכרת נכללת בקבוצת הערים המזרחיות, אלא שדווקא מקומות אחדים הנזכרים באותם פסוקים עצמם שבהם נזכרת קדש מופיעים עתה בתעודות מערד (ערד, קינה, יגור וויף), מה שמחזק עוד יותר את האמור בפתיחה לרשימת הערים (פסוק 21): "ויהיו הערים מקצה למטה בני יהודה אל גבול אדום כנגבה".⁴⁵

לפי הסיפור על לידת ישמעאל, נמלטה הגר משרה "וימצאה מלאך ה' על עין המים במדבר על העין בדרך שור" (ברא' טז 7). לאיתור המקום מסייע הכתוב "על כן קרא לבאר באר לחי ראי הנה בין קדש ובין ברד" (פס' 14). 'באר לחי ראי' שכנה על דרך שור, וחוקרים שיערו כי במקום היה מרכז מקודש לשבטי ישמעאל, שהכתוב בא לספר על לידת האב האפונימי שלהם.⁴⁶ הפסוק אף מציין באופן מפורש כי הבאר, הנמצאת על דרך שור, שכנה במדבר, ומכאן חיזוק

למסקנתנו הקודמת כי קדש־ברנע, הנמצאת מדרום לה, לא נחשבה על תחום הנגב וכי גם את הבאר יש לבקש מדרום לבקעת באר־שבע. לפי מסורת שניה (ברא' כא 14) תעתה הגר לאחר בריחתה מגבירתה "במדבר באר־שבע", אל נכון האיזור שמדרום לבקעת באר־שבע. צירוף שתי המסורות מלמד כי יש לבקש את באר לחי ראוי בערך בסביבות משאבי־שדה של היום, על ציר נחל הבשור העולה לצפון־מזרח. מקום זה איננו מרוחק מדי מדרום לבאר־שבע שבה מתרכזות המסורות על יצחק, ואשר בהן נזכרת באר לחי ראוי פעמיים (ברא' כד 62; כה 11). לקביעה זו ישנה גם משמעות לא מבוטלת לגבי השאלה, מי בנה את ה'מצודות' בהר הנגב בתקופה הקרובה ליסודה של המלוכה בישראל, שהרי מרכז ישמעאלי הנזכר במסורות שנכתבו באותה תקופה עצמה נמצא בשכנות מקום למערך ישובי זה. עמדנו כבר על־כך כי איגוד השבטים, שאליו שהשתייכו הישמעאלים ובני קבוצות נודדות אחרות בדרום הארץ (עמלקים, מדינים וכיוב'), ידוע היטב במקורות הסיפוריים המתארים את תקופת השופטים וראשית ימי המלוכה, ואיננו נזכר עוד לאחר מכן. תמונה זו הולמת בדיוק את הנתונים הארכיאולוגיים של הישוב באיזור הר הנגב, ונראה כי יש ליחס את הקמתו לבני קבוצות שבטים אלה.⁴⁷

לבסוף יש להזכיר את המסורת של שמ' טו, כב, לפיה יצאו בני ישראל אל מדבר שור לאחר שחצו את ים־סוף. בלי להיכנס לפרטי השאלה הסבוכה של זיהוי המקומות הנזכרים במסורות על יציאת מצרים ואיתורם, הרי הציון 'מדבר שור' מכון ודאי לתחום רחב למדי שהשתרע בצפון סיני מערבה לשור, והוא עשוי להתאים ללא קושי מיוחד להשקפות המזהות את ים־סוף של יציאת מצרים עם ימת מנזלה או עם הימה הסירבונית.⁴⁸

יש לנסות ולסכם עתה את הדיון. 'שור' אינה אלא שם מקום, המתווה בשתי מובאות את השוליים המערביים של תחום נדודי בני עמלק וישמעאל. מהסיפור על דוד הסקנו כי מקומה של שור הוא בנגב המערבי. מתיאור מסעו של אברהם באנו למסקנה כי שור שכנה לערך בציר הדרך שבין קדש לגרר (תל הרור), ואילו מניחות פרשת הגר התברר כי דרך שור חצתה את המדבר בכיוון לקדש־ברנע, ומוצאה כנראה נחל הבשור. לאור זאת יש לבקש את ששכן על נחל הבשור, בגבול הישוב בדרום הארץ. מבין האתרים הבאים בחשבון באיזור זה יש להצביע בראש וראשונה על תל אל־פארעה, העיר הדרומית־מזרחית ביותר מבין הערים הכנעניות ששכנו לאורך נחל הבשור.⁴⁹ בשכבה מימי השושלות המצריות י'ט-כ' נמצא 'בית מושל' מטיפוס מצרי, וכן ביצור המתקשר לשער שהמשיך לשמש מתקופה קודמת. בין הממצאים הזעירים בולטת קופסת עץ עם סצנות מצריות העשויות שיבוצי שן. בבית הקברות 900, השייך לשכבה זו, נמצא ממצא עשיר הכולל גם חרפושיות שהמאוחרות ביותר

בהן שייכות לימי רעמסס ד'. שברי ארון אנתרופואידי נמצאו באחד הקברים, והם מעידים כנראה על ישיבתו של חיל-מצב מצרי או אף פקידים מצריים באתר,⁵⁰ דבר העולה בקנה אחד עם הממצא הרב ממוצא מצרי שנמצא בעת החפירה במקום. מעל השכבה הזאת נחפרה בתל שכבת הישוב מתקופת ברזל א, בעוד שקברים רבים מתקופה זו נחשפו בבית הקברות שבשולי התל. ביניהם בולטים חמישה קברים חצובים ('קברי חמשת סרני פלשתים' לפי מינוח החופר), שבתוכם נמצא ממצא עשיר במיוחד, הכולל גם כמות רבה של קרמיקה פלשתית.⁵¹

תל אל-פארעה מזוהה בדרך כלל עם שרוחן החקוסוסית. ואולם לא מכבר הוצע לזהות את המרכז החקוסוסי עם תל אל-עג'ול, ובמקום אחר כבר הבעתי דעה בזכות הצעת זיהוי זו.⁵² עדיפה בעיני מכל הבחינות ההנחה כי שור היה שמה הקדום של תל אל-פארעה, אף כי הדבר אינו יוצא מגדר השערה.⁵³ חמש מתוך שש המובאות המזכירות את שור מופיעות בספרי בראשית ושמואל, והצעתו של מזר כי בסיפורי ספר בראשית על אברהם, יצחק ואבימלך ניתן למצוא 'רמזים שקופים ליחסים בין בני יהודה ונספחיהם בנגב ובין ממלכת הפלשתים ברבע האחרון של המאה ה'א',⁵⁴ מאפשרת לנו לאגד אותן ביחד. יש להטיל ספק אם אמנם משתקפים בסיפורי האבות רק מציאות והווי חיים של סוף תקופת השופטים וראשית המלוכה, ועדיף אולי לראות בהם מעין כיווץ טלסקופי של כלל ההתנסויות והזכרונות ההיסטוריים של שבטי הדרום מראשית התנחלותם ואילך. כראיה לטענה זו הבאנו כבר במקום אחר את הופעת גרר (שהיתה עיר ממש, ולא רק שם של חבל-ארץ כפי שטוען מזר) במחזור סיפורים זה, המשקפת כנראה תקופה בה היה לגרר מעמד נכבד בין ערי פלשת, טרם עלייתה של גת למעמד הגמוני באיזור.⁵⁵ נראה שגם המסורת על שור שואבת מתוך ההווי של תקופה זו, שאז היה לשור 'אשר על-פני מצרים' עמדת מפתח על הגבול הדרומי של הארץ ולפיכך נתכנתה גם הדרך המוליכה אליה מקדש-ברנע בשמה, דרך שור. בדומה לשם 'דרך ארץ פלשתים' מציין גם כינוי זה את נקודת מבטו של הנכנס אל הארץ.

דומה כי המסקנה החשובה ביותר העולה מן הדיון כולו היא, שבולטת מידה רבה מאד של אחידות בתפיסה המקראית על גבולה הדרומי של הארץ. הן במחזור סיפורי האבות, הן בתיאורי הכיבוש וההתנחלות והן במחזור סיפורי שאול ודוד מתאר המספר את אותו איזור עצמו, חבל נחל הבשור ונחל באר-שבע, שהיה אז גבול ישוב הקבע של הארץ הנושבת ואשר לאורכו או בשוליו נמצאו איגודי השבטים הגדולים ששכנו אז בדרום הארץ. חורג מכלל זה הוא רק נווה המדבר בקדש-ברנע, שבעקבות המגע הרצוף עמו שהיה לקבוצות שבטים ישראליות ולאחר מכן למלכי ישראל, נזכר הוא במחזורי סיפורים אלה

ואף הוכלל כנקודה הדרומית ביותר במסגרת גבולה של ארץ כנען. יש לקבוע לפיכך כי המספּר הקדום היטיב להכיר את המציאות הגיאוגרפית והישובית של האיזור אותו הוא תיאר, ובלא קשר לבעיית המהימנות ההיסטורית של סיפור זה או אחר ניתן להישען על כלל המסורות הללו בתור בסיס מוצק לשחזור הגיאוגרפי-היסטורי.

ג) תוספות והשלמות

1) השאלה אם לקרוא "עיר נחל מצרים" או "נחל מצרים" (ראה: נחל מצרים, עמ' 139) מחייבת בירור נוסף. אין ספק, לדעתי, כי בכתיבותיהם של סרגון ואסרחדון יש לקרוא *Naḥal Muṣur*⁵⁴ ולתרגם "נחל מצרים", כאשר URU משמש בהן מגדיר בלבד; הבעיה מצטמצמת לכן לכתיבתו של תגלת-פלאסר ג, אשר הציב את מצבתו באתר זה. כידוע נהגו מלכי אשור לחקוק את כתובות הנצחון שלהם במקומות ממקומות שונים, ולא דווקא בערים. על הצבת מצבה בקצה המרוחק ביותר שאליו הגיע הצבא האשורי אנו למדים מכתובתו של שלמנאסר ג על מסעו הראשון לקוה בשנת 839: "הכנתי שתי מצבות (עם דיוקן) הוד מלכותי וכתבתי עליהן דברי הלל לעוצם כוחי. הצבתי את האחת בראשית עריו ואת האחרת בגבול עריו אל מול פני הים"⁵⁵. מאחר שנחל מצרים, גבולה של מצרים, שוכן בקצה הדרומי המרוחק ביותר אליו הגיע תגלת-פלאסר במסעותיו, הרי רק טבעי הדבר שיציב מצבה על אחת מגדותיו כביטוי לפועלו זה אותו ביצע במסגרת המנדט האלוהי שקיבל מן האל אשור. סמך לטענה זו גם בסימן הבא, שאינו אלא ID שבור, הפותח משפט תמורה שניתן לתרגמו "נחל מצרים, הנ[חל אשר ...]".

2) כנגד הטענה האפשרית כי בראש השם ירזה ישנה תנועת /ō/, יש להדגיש כי דווקא הוזהות שבין ירְזָה לבין ירְדָה של יוספוס וארְדָה של התקופה הביזנטית מלמדת כי בראש השם ירזה היתה תנועה קצרה, שאם לא כן היתה היו"ד בתחילת המלה נשמרת לפני תנועה ארוכה וכן גם חייבת היתה להישמר תנועת /O/ בראש השם. תעתיק השם ירזה (*yw-rw-d̄3* – מס' 133) בכתובת שישק מקביל לתעתיקי השם ירחם (*yw-r(3)-ḥ(w)-m* – מס' 112, 139) ורחוב (*rw-ḥ3-b3* – מס' 17) בכתובת זו, ואין להביא ממנו ראיה לתנועת /O/ בראש השם.

3) במאמר שנתפרסם לאחרונה הפנה י. אפעל את תשומת לבנו לשם ארוה, המופיע גם בתעודות ניא-כבליות אחדות.⁵⁷ אבל ר. צדוק העמידני על כך שהזיהוי עם ארוה שלנו הוא בלתי אפשרי כיון שהאלמנט השני בצירוף *Bit*⁵⁸ *Arzā*^m הוא שם-פרטי ואיננו יכול להיות שם מקום.⁶⁰ לפיכך, האפשרות

שהעליתי, כי השם ארזה משקף "כתיב פורמליסטי כזה, כפי ששמעוהו האשורים לראשונה מפי בני המקום", שרירה ועומדת.

4) את המלית 'עד', הנזכרת בשני הפסוקים ברא' י 19; דב' ב 23 (ראה: נחל מצרים, עמ' 147), יש לפרש, עם ח"א גינזברג, במשמעות של "ליד" "סמוך ל..."⁵⁹ גבול הכנעני בדרום השתרע, לפיכך, בין גרר הסמוכה לעזה לבין ערי הכיכר הסמוכות ללשע (ברא' י 19), ואילו הַעֲוִים ישבו ליד העיר עזה (דב' ב 23).

5) החפירות החדשות בדיר אל־בלח שערכה ופרסמה זה עתה טרודה דותן⁶⁰ עשויות להפיץ אור נוסף על האיזור שמדרום לנחל הבשור. במקום נתגלה בית־קברות גדול, ומתוך הממצא הארכיאולוגי והאוסטיאולוגי עולות ראיות ברורות שהנקברים היו ממוצא מצרי.⁶¹ מאחר שהוברר שאין בית־הקברות משמש את הישוב השכן, שיערה החופרת כי הקברות בשלב הקדום היו שייכות למצרים ששירתו כפקידים או כחילות־מצב בכנען והובאו לאתר הקבורה ממקומות שונים באיזור. יש לזכור את השאיפה המתמדת של בני מצרים להיקבר בארצם,⁶² וניתן לשאול מה ראו המצרים ששירתו בכנען להיקבר דווקא באתר זה. לא מן הנמנע כי התשובה לכך נעוצה במה שקבענו כי נחל מצרים = נחל הבשור, וכי המצרים ששירתו זמן רב בכנען אימצו להם את נקודת המבט הצפופנית, לפיה עבר גבולה הדרומי של ארץ כנען במקום זה. לפי הנחה זו יכלה הקבורה בדיר אל־בלח להיחשב לקבורה בתחומי מצרים, דבר שמנע מקרובי הנפטרים את הצורך לטלטל את מתייהם על־פני צפון סיני כולו. אם השערה זו נכונה, הרי יש בכך כדי לאשש במידת־מה את הזהות נחל מצרים = נחל הבשור, או לחילופין יש בכך כדי להסביר את מציאותו של בית־קברות מצרי באתר השוכן על החוף מדרום לנחל הבשור.

הערות

- 1 נ. נאמן, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום (עורך מ. ויינפלד) כרך ג' (ירושלים 1978), עמ' 138–158.
- 2 ש. אחיטוב, שחור, שחר, שיחור. אמ"ז, עמ' 619–620, ושם ביבליוגרפיה; T.O. Lambdin, *Shihor. The Interpreter's Dictionary of the Bible, Vol. 4* (New York 1962), p. 328 ושם ביבליוגרפיה. ראה גם *Paradies?* (Leipzig 1881), pp. 311 f; A.H. Gardiner, *JEA* 19 (1933), pp. 123–126; L. Köhler, *ZAW* 54 (1936), pp. 289–291; A. Alt, *ZAW* 57

- (1939), pp. 147-148; M. Saeb, *ZDPV* 90 (1974), pp. 29-31
- A.H. Gardiner, *JEA* 5 (1918), pp. 251-252; *idem*, *JEA* 10 (1924), pp. 93. 3
- F. Delitzsch, *ibid.*; A. Dillmann, *Numeri, Deuteronomium und Josua: Kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Alten Testament* (Leipzig 1886), p. 508; E. Meyer, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme* (Halle 1906), p. 457 n. 1; G.A. Cooke, *Joshua. The Cambridge Bible for Schools and Colleges* (Cambridge 1918), p. 118; Ora Lipschitz, *Sinai* (Simor Ltd. 1978), p. 48 n. 25;
- שרה יפת, אמונות ודעות בספרי דברי הימים ומקומן בעולם המחשבה המקראי (ירושלים 1977), עמ' 304-305.
- דילמן, שם. 5
- E.L. Curtis, *The Books of Chronicles. ICC*, (Edinburgh 1910), p. 205; W. Rudolph, *Chronikbücher. Handbuch zum Alten Testament* (Tubingen 1955), p. 110; J. Simons, *The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament* (Leiden 1959), p. 27. 6
- מאייר, שם (לעיל, הערה 4). לפיכך הציע מאייר לתקן "שור" במקום "שיחור", הצעה שוודאי אין לקבלה. 7
- ז. קלאי, נחלות שבטי ישראל (ירושלים 1967), עמ' 90-96; הנ"ל, ארץ ישראל י"ב (1975), עמ' 32-33. 8
- קלאי, ארץ ישראל י"ב (1975), עמ' 28-29. 9
- R. de Vaux, *Le pays de Canaan, Essays in Memory of E.A. Speiser* (New Haven 1968), pp. 28f. וגבי גבולה המזרחי של ארץ כנען, ראה את הדין המאלף של *de Canaan, Essays in Memory of E.A. Speiser* (New Haven 1968), pp. 28f. וכן קלאי, שם, עמ' 32-33. אשר לספקות שמעורר קלאי בקשר לגבולה המזרחי של כנען (שם, עמ' 28; הנ"ל, [1977] p. 107 n. 10, *EJ* 27), יש להעיר כי באיזור עבר-הירדן המזרחי נזכרת בתעודות מתקופת השלטון המצרי בכנען רק פחל בתור עיר-ממלכה. לעומת זאת יש להשמיט לגמרי את העיר צפון מן הדין, מאחר שאין שום יסוד לתיקון הטכסט שהציע אולברייט באיגרת מס' 274 מעמארנה (ראה N. Na'aman, *UF* 11 (1979) [בדפוס]). אבל חשוב עוד יותר להדגיש את הנקודה העקרונית הבאה: גבול ארץ כנען במזרח משקף את קצה גבול הישוב העירוני והתרבות הכנענית בתקופה הכנענית המאוחרת ואין הוא קשור דווקא עם תחום השלטון המצרי או עם מרחב הפעילות המצרית באיזור. לפיכך גם אין לבקש התאמה בין היקף הפעילות המצרית בעבר-הירדן המזרחי בימי השושלת הי"ט לבין התפיסה הרואה בירדן את קצה גבולה המזרחי של ארץ כנען.
- ב. מזר (מייזלר), 'ידיעות' יב (תש"ו), עמ' 93 (= ב. מזר, ערים וגלילות בארץ ישראל, ירושלים 1975, עמ' 170); הנ"ל, ארץ-ישראל, אמ"א, עמ' 609. 11
- ב. מזר, ארץ ישראל ג (1954), עמ' 32 (= ב. מזר, כנען וישראל, ירושלים 1974, עמ' 47). 12
- י. קוטשר, 'לשוננו' לג (תשכ"ט), עמ' 83-110; I.J. Gelb, *JCS* 15 (1961), pp. 42-44; R. Zadok, *WdO* IX/1 (1977), pp. 38-44, and the bibliography on p. 38 n. 14; *idem*, *WdO* IX/2 (1978), pp. 240f. 13

- 14 קלאי, שם (לעיל, הערה 9), עמ' 29; סיבי, שם (לעיל, הערה 2), עמ' 20–21.
- 15 י. אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא. גיאוגרפיה היסטורית (ירושלים 1962), עמ' 20; קלאי, שם (לעיל, הערה 9), עמ' 29–30; סיבי, שם (לעיל, הערה 2), עמ' 36.
- 16 לגבי ברא' טו ראה עתה: מ. ענבר, ברית בין הבתרים – בר' טו. שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום (עורך מ. ויינפלד) כרך ג' (ירושלים 1978), עמ' 34–52.
- 17 Z. Kallai, *IEJ* 27 (1977), pp. 103-109.
- 18 M. Noth, *Das Buch Josua*. 2. verbesserte Auflage, *Handbuch zum Alten Testament* (Tübingen 1955), p. 70.
- 19 רודולף, שם (לעיל, הערה 6), עמ' 100. ראה גם: סימונס, שם (לעיל, הערה 6), עמ' 27, 68–69.
- 20 ראה למשל: דילמן, שם (לעיל, הערה 4), עמ' 560; נות, שם (לעיל, הערה 18), עמ' 117; אהרוני, שם (לעיל, הערה 16), עמ' 223.
- 21 מ. ברושי, לבנת, שיחור לבנת, אמ"ד, עמ' 430.
- 22 יוצא מכלל זה סימונס (שם [לעיל, הערה 6], עמ' 27, 190 הערה 178), אשר צירף את שיחור לבנת למסגרת הדיון על שיחור במקרא.
- 23 סימונס, שם (לעיל, הערה 6), עמ' 68–69. ראה גם ב. מזר, יאור, יאר, אמ"ג, עמ' 413; T.O. Lambdin, *JAOS* 73 (1953), p. 151.
- 24 לחפירות בקדש-ברנע ראה: מ. דותן, קדש ברנע. בתוך: ב. מזר (עורך), אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, כרך ב' (ירושלים 1970), עמ' 498–500, ושם ביבליוגרפיה: י. אהרוני, קדש, קדש ברנע, אמ"ז, עמ' 39–42, ושם ביבליוגרפיה נוספת: ר. כהן, תל קדש ברנע, 'חדשות ארכיאולוגיות' נז–נח (1976), עמ' 41–42; ה'נ"ל, תל קדש ברנע – 1978. 'חדשות ארכיאולוגיות' סה–טו (1978), עמ' 61–62.
- 25 על דגם טריטוריאלי זה, המציג את גבולות הארץ באמצעות שני מרכזי הישוב, המינהל והפולחן החשובים ביותר בדרום ובצפון, ראה Y. Aharoni, *The Land of the Bible* (London and Philadelphia 1967), p. 350; R. de Vaux, *The Early History of Israel* (London 1978), p. 7.
- 26 בתיאור גבולות ממלכתו של ירבעם ב' (מל"ב יד 25) מופיע הציון "מלבוא חמת עד ים הערבה", המוציא כמובן את ממלכת יהודה מכלל ההיקף הטריטוריאלי הנזכר. נראה שאותם דברים אמורים גם לגבי נחל הערבה הנזכר כנבואת עמוס (ו 14), אף כי נחלקו חוקרים על מקומו. ראה: מ. כוכבי, נחל הערבה, אמ"ה, עמ' 810, ושם ספרות נוספת.
- 27 לדיון מפורט במבואות האשוריות, ראה המאמר המצוטט בהערה 1 לעיל. על המענים, היושבים סמוך לנחל הבשור, נאמר כי מושבם נמצא "מתחת (=לרגלי) מצרים".
- 28 ב. מזר, 'תרכיץ' כ (תש"י), עמ' 316–319 (= ב. מזר, ערים וגלילות בארץ ישראל, עמ' 132–135).
- 29 ש. אחיטוב, שור, דרך שור, מדבר שור, אמ"ז, עמ' 600–602, ושם ביבליוגרפיה. ראה גם: סימונס, שם (לעיל, הערה 6), עמ' 217, 251, 317–318; ליפשיץ, שם (לעיל, הערה 4), עמ' 51–52, 155–157.
- 30 פרופ' מ. כוכבי הביע דעה זו במסגרת הרצאתו בכינוס הארכיאולוגי השישי בישראל,

- אשר נערך במרץ 1979 באוניברסיטת תל-אביב, והוא מתעתד לכתוב מאמר מפורט שיעסוק בשאלה זו בעתיד הקרוב.
- 31 אשר למקומה של חוילה, ראה: אמ"ג, עמ' 47; S.R. Driver, *Notes on the Hebrew Text and the Topography of the Books of Samuel* (Oxford 1913), p. 123; F.V. Winnett, *The Arabian Genealogies in the Book of Genesis*. In H.T. Frank & W.L. Reed (eds.), *Translating and Understanding the Old Testament; Essays in Honor of H.G. May* (Nashville and New York 1970), pp. 175-179; H.J. Stoebe, *Das erste Buch Samuelis*, KAT VIII (Stuttgart 1973), p. 285. כל הצעות הפתרון שהועלו כגון – שלפנינו ביטוי סטריאוטיפי מסוים, שמדובר בקבוצת שבטים שבמקורה היתה מקפת יותר ונשאה את השם 'עמלק', או שלמחבר לא היתה ידיעה ברורה על הרקע הגיאוגרפי – נראות לנו דחוקות ומזכב לדחנות.
- 32 המלים "בואכה אשורה" שבהמשך הפסוק הן כנראה כפל גירסה של "עד שורה", כפי שהעירו מפרשים. ראה למשל: י. אפעל, בני קטורה ובני ישמעאל. בתוך: ב. אופנהיימר (עורך), המקרא ותולדות עם ישראל. מחקרים לזכרו של י. ליוור (ירושלים 1972), עמ' 164. ההשערה כי אשור זו היתה קבוצה נומדית ששכנה בצפון ערב היא משוללת כל יסוד.
- 33 אפעל, שם, עמ' 164.
- 34 ב. מור, הרקע ההיסטורי של ספר בראשית, כנען וישראל (ירושלים 1974), עמ' 136.
- 35 על הקשיים הפילולוגיים הכרוכים בביאור הפסוק, ראה פירושיהם של דריוור ושטיבה המנויים בהערה 31 לעיל.
- 36 דריוור, שם (לעיל, הערה 31), עמ' 211–212.
- 37 H. Seebass, VT 15 (1965), pp. 389–391.
- 38 י. ברסלבסקי, הידעת את הארץ. כרך ב ארץ הנגב, (תל-אביב 1950), עמ' 94–98; סימונס, (לעיל הערה 6), עמ' 67; י. אהרוני – ש"א ליושטאם, מושגים גיאוגרפיים במקרא, אמ"ד, עמ' 750–751; י. אהרוני, נגב, הנגב, אמ"ה, עמ' 749–752, ושם ספרות נוספת; ז. משל, תולדות הנגב בתקופת מלכי יהודה. עבודת דוקטור (תל-אביב תשל"ד), עמ' 6–14; Y. Aharoni, BA 39 (1976), pp. 55–56.
- 39 ברסלבסקי, שם, עמ' 96–97; סימונס, שם.
- 40 משל, שם (לעיל, הערה 38), עמ' 8.
- 41 ראה למשל: בפירושו של E.A. Speiser, *Genesis. The Anchor Bible* (New York 1964), p. 148.
- 42 י. אהרוני, ארץ גרר, ארץ ישראל ג (תשי"ג), עמ' 108–111; הנ"ל, גרר, אמ"ב, עמ' 560–561, ושם ספרות נוספת; הנ"ל תל הרור, ארץ ישראל יג (תשל"ז), עמ' 106–107.
- 43 למידת ההיסטוריות של הכתובים אין כמובן ולא כלום עם הבעיה הגיאוגרפית. ברקע לתיאור עומדת מציאות גיאוגרפית מסוימת שהסופר הכיר ודאי מקרוב, ומציאות זו היא המשתקפת בסיפור שלפנינו. ראה הפיסקה הדנה בשאלה זו בסוף חלק ב של מאמר זה.
- 44 A. Alt, PJB 21 (1925), p. 108, n. 1. וכן ראה: י. אהרוני, קדש, אמ"ז, עמ' 36.

- ושם ספרות נוספת. לדעה המזהה את קדש זו עם קדש-ברנע, ראה: ז. קלאי, נחלות
ש בטי ישראל (ירושלים 1967), עמ' 318, והערה 99.
- 45 י. אהרני, כתובות ערד, (ירושלים 1976), עמ' 145-147.
- 46 ש"א ליונשטאם, באר לחי ראי, אמ"ב, עמ' 6; מאייר, שם (לעיל, הערה 4), עמ'
H.C. White, ZAW 87 (1975), pp. 303-305. 322-323; ראה לאחרונה:
- 47 ההצעה לקשור את ה'מצודות' בהר הנגב עם יחידות השבטים ששכנו בספר הארץ
והנזכרות במקרא הועלתה על-ידי ב. רותנברג, צפונות נגב (רמת-גן 1967),
עמ' 92-96. לדעה הרווחת, לפיה קשורים ישובים אלה עם שבטים ישראליים, ראה
למשל: ר. כהן, אתר הרועה. 'עתיקות' ו (1970), עמ' 15; י. אהרני,
ארכיאולוגיה של ארץ ישראל (ירושלים 1978), עמ' 152-154; Z.
Meshel, Tel Aviv 4 (1977), p. 132.
- 48 ש"א ליונשטאם, ים סוף, אמ"ג, עמ' 695-699, ושם ספרות נוספת: דהיו, שם
(לעיל, הערה 25), עמ' 376-381.
- 49 לחפירות שנערכו בתל אל-פארהה הדרומית, ראה יעל ישראלי, תל שרוחן. בתוך:
ב. מזר (עורך), אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ
ישראל (ירושלים 1970), עמ' 551-556.
- 50 Trude Dothan, *Excavations at the Cemetery of Deir el-Balah*, 'Qedem' No.
10. Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University
(Jerusalem 1979), pp. 101-104.
- 51 ישראלי, שם (לעיל, הערה 49), עמ' 553, 555; דותן, שם.
- 52 נאמן, נחל מצרים, עמ' 145, ושם דיון קצר וביבליוגרפיה בהערה 38.
- 53 בכתובת שישק מופיעים בדרום הארץ המקומות $\check{s}_3-rw-n-rw$ (מס' 104):
 $\check{s}_3-rw-d-d-[?]$ (1 bis), העשויים להתפרש בתור שור-xx (השווה לכתוב של מס' 15
ברשימה זו $\check{s}_3-n-m$ = שונם). אבל אין הדבר יוצא מגדר השערה בעלמא.
- 54 מזר, שם (לעיל, הערה 34), עמ' 136-137.
- 55 נ. נאמן, נחלתם והתנחלותם של בני שמעון בנגב המערבי. ספר י"א זליגמן
(כדפוס).
- 56 E. Michel, *WdO* 2 (1954), p. 41, lines 30-33.
- 57 J. Eph'al, *Orientalia* 47 (1978), p. 80.
- 58 R. Zadok, *On West Semites in Babylonia during the Chaldean and
Achaemenian Periods*. An Onomastic Study (Jerusalem 1977), pp. 112f,
.151
- 59 H.L. Ginsberg, *BASOR* 122 (1951), pp. 12-14.
- 60 דותן, שם, (לעיל, הערה 50).
- 61 דותן, שם, (לעיל, הערה 50), עמ' 97, 103-104.
- 62 G. Posener, *Littérature et* ראה הידועה ביחוד מסיפור סינוחה, *politique dans l'Égypte de la XIIe dynastie* (Paris 1956), pp. 90, 96f; S.
Morenz, *Ägyptische Religion* (Stuttgart 1960), p. 214.